

Вивчення ареалів діалектів мов, суміжних з балканськими, сприятиме з'ясуванню генези різних балканських елементів. При цьому треба мати на увазі не тільки слов'янські, а й угорську мову, що має елементи, співвідносні з елементами БМС. Із угорської могли запозичуватися питомі елементи структури, котрі нагадують балканські, і через неї могли поширюватися явища, засвоєні нею з БМС. Частина ж розглянутих діалектних особливостей є прямим результатом впливу румунської мови, яка належить до БМС.

В українських карпатських говірках, крім відзначених, є чимало інших лексико-семантичних збігів із мовами балканської глотоунії, але вони вимагають окремого дослідження. Сподіваємося, що ці спостереження сприятимуть розв'язанню проблем щодо генези БМС, чіткішому окресленню його визначальних рис, з'ясуванню ареалів балканізмів. Гадаємо, що у планованому Атласі балканського мовного союзу повинна бути представлена й українська мова, точніше — діалекти її південно-західного наріччя.

О.І.Бондар

Субполе перфектності і теперішній час доконаного виду у сучасній українській мові

Явище перфектності відоме в мовознавчій науці здавна, проте розуміння його зводилося, власне, до значення перфекта як форми минулого часу, що позначає дію, повністю здійснену в минулому, але із збереженням її результатів у теперішньому. Тобто перфектність відповідала минулому результативному і належала до поля темпоральності. Пізніше перфектність стали розглядати як категорію аспектуальної природи [напр.,9].

У площині розгляду функціональної граматики доцільно виділяти у функціонально-семантичному полі (ФСП) аспектуальності субполе перфектності, однак його семантика потребує певних уточнень, зокрема у зв'язках із різними часовими зонами.

Субполе перфектності зумовлюється, по-перше, онтологічними зв'язками двох часових зон. По-друге, у перфектності перебігаються інші зони ФСП аспектуальності: вид, акціональність/стагальність.

Недоконаний вид (НВ) завжди передбачає перебіг розгортання чи повторювання дії, тривання стану, на підставі чого можливе узагальнення повторюваної дії чи тривання стану. Доконаний вид (ДВ) має подвійну

природу. Він водночас вказує на попередню дію і на досягнений певний стан. Так, у реченні *Дідусь зрубав дерево* дієслово ДВ *зрубав* вказує на дію рубав, яка передувала наявному станові *дерево є зрубане*. Опозиція дія — стан, що є вираженням модифікації зон аспектуальності (акціональність у статальність) розташована на часовій осі і детермінована відношенням раніше/пізніше, що, у свою чергу, визначається фундаментальною, онтологічною причиною — відношенням "причина — наслідок". Акціональність є причиною деякої статальності, і вона може бути причиною статальності годі, коли дія досягне своєї внутрішньої межі (прив'язка до ДВ). Тому акціональність передусє пов'язаний з нею статальності. Якщо дія і стан належать до однієї часової сфери, у перфектності переважає таксис або відносний час. Якщо дія і стан належать до різних (але суміжних) часових сфер, виступає абсолютне темпоральне значення перфектності, щодо форми перфекта дія пов'язується з минулим, а стан — із теперішнім. Тут зони теперішнього і минулого вступають у взаємодію, пов'язану причинно-наслідковими зв'язками. В найбільш загальному плані Минуле є завжди причиною Теперішнього. Однак кожне конкретне минуле, минуле кожного конкретного факту не обов'язково є причина цього факту. У категорії перфектності підкреслюється зв'язок саме такого конкретного минулого, минулого конкретного факту, яке є причина теперішнього конкретного факту. При цьому дія відноситься до сфери минулого, а стан до теперішнього, і все це виражається однією формою — формою перфекта.

Взаємний зв'язок минулого і теперішнього тут не суто лінійний. Він відбиває реальний зв'язок минулого й теперішнього у кожній речі матеріального світу, оскільки кожен об'єкт, включаючи свою історію, є й акумуляцією певного минулого [1:87].

У той же час, теперішнє містить зародок майбутнього, тенденції розвитку. Теперішнє так само пов'язане з майбутнім, як і з минулим. Вочевидь, цей зв'язок також повинен відбиватися в мовній системі. І він відбивається, коли ми не трактуватимемо категорію перфектності занадто вузько, тільки у термінах взаємозв'язку минулої дії із теперішнім станом. Це може бути теперішня дія і майбутній стан як її наслідок.

Ю.С.Маслов, загалом правильно визначаючи перфект як дієслівні форми (предикативні сполуки), в значенні яких суміщені два часові плани, попередній і наступний, причому між двома ситуаціями, що належать до цих планів, існує той чи інший зв'язок, — водночас розгортає свою концепцію на матеріалі, який вказує на зв'язок минулого із теперішнім, не знайшовши в російській мові аналогічного зв'язку теперішнього з майбутнім [9:32 *et passim*].

Між тим у слов'янських мовах є, якщо можна так сказати, й майбутній

перфект. Тут варто зробити невеликий відступ щодо проблеми так званої о теперішнього ДВ. В українському мовознавстві теперішній ДВ виділяти не прийнято. Вчені одноставно вказують, що грамама теперішнього часу утворюється тільки від дієслів НВ [12:369; 5:92; 8:182; 10:263], хоч нерідко констатують, що значення форми майбутнього простого є подвійне, у кожному конкретному випадку функціонування вона може сигналізувати то про теперішню дію, то про майбутню [8:182].

В російському мовознавстві такі форми називаються або формами теперішньо-майбутнього часу [4:451-456; 11:241 та ін.] або формою теперішнього часу ДВ (презенсу ДВ) [3:27-37; 7:25 та ін.]. В "Русской грамматике" 1982 року використаний традиційний гермін "майбутнє просте" [13:626-627].

З визнання існування тільки форми майбутнього о ДВ логічно випливає трактування значення теперішнього, яке може виражатися даною формою, як транспонованого, що, як намагається показати О.В.Бондарко, не відповідає суті явища транспозиції [3:27-29]. О.С.Єрмоленко вважає, що транспозиція в розумінні футурума і презенса для теперішньо-майбутнього о ДВ неможлива, через те що теперішньому ДВ і майбутньому о ДВ відповідає одна форма ДВ — форма теперішньо-майбутнього ДВ [6:106-107]. Кваліфікація форм типу *скажу, спалахне, впадеш* і т.д. як двох окремих форм майбутнього ДВ і теперішнього ДВ закономірно передбачає омонімію, що неможливо при співвідношенні семантики цих форм. Маніфестація однієї форми з двома співвідносними значеннями свідчить про її полісемію.

На мій погляд, суті розглядуваного явища не вичерпує жодна з трьох точок зору, бо саме явище пред'явлене гетерогенними складниками. Фактично форми теперішньо-майбутнього ДВ об'єднують кілька різних семантичних величин.

Перша група висловлень, найпоширеніша, в якій ця форма вказує лише на те, що дія відбувається в майбутньому (майбутній простіш): *І ти продовжиш нашу білу кров. Переживеш парламенти й режими, Пережувш і муки, і жалі* (Д.Кремінь); *13-14 грудня цього року Україну відвідає Президент Молдови М.Снегур* (Голос України). За аналогією до минулого аориста його можна назвати майбутнім аористичним. Форма із таким значенням не співвідносна з теперішнім.

Друга група висловлювань із формами теперішньо-майбутнього о ДВ у конструкціях із заперечною часткою *не*, як-от: *Ніяк не розв'яжу задачу* (Лисиця Вороні) *Яка ж ти гарна птиця! Я ніяк на тебе не палюбуюсь* (казка); *Я так сьогодні наробився — до тям не прийду*. Ці висловлювання характеризують часову локалізованість. Кваліфікувати семантику зазначених

форм тільки як теперішній ДВ [2:106] немає підстав. Такі випадки включають складні взаємовідношення між часовими зонами, й однозначне їх трактування можливе тільки за умов комунікативного контексту. Так, перше висловлювання другої групи може передбачати виконання дії тільки у сфері минулого (коли відбувається ця розмова, мовець не розв'язує задачу), у сфері минулого і теперішнього (мовець розв'язував її у минулому і розв'язує в мить висловлювання), у сфері минулого, теперішнього й майбутнього. Якщо брати до уваги тільки один елемент часової семантики — відношення дії до моменту мовлення, то, звичайно, можна трактувати усі реальні часові сфери як одну зону розширеного лінгвістичного теперішнього, як це й робить О.В.Бондарко. Однак перед нами форма ДВ — *не розв'язу*. Вона вказує на два семантичні складники: дію і стан, як наслідок цієї дії. В даному випадку наявний зв'язок теперішнього і майбутнього, з одного боку, як онтологічно зумовлений, а з другого боку він зумовлений і внутрішньо-лінгвістичними причинами: семантика форм ДВ включає водночас дію, яка належить до реальних сфер минулого, теперішнього і майбутнього, що відбивається в зоні лінгвістичного розширеного теперішнього, і стан, який співвідноситься з зоною майбутнього, тобто форма охоплює як зону теперішнього, так і зону майбутнього (див. схему 1).

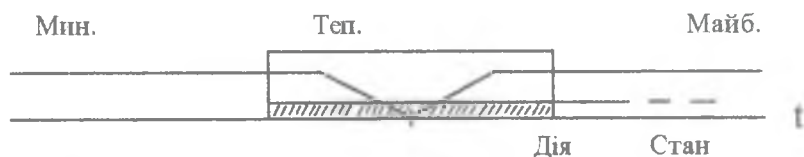

Схема 1

У таких випадках форму ДВ не можна замінити формою НВ. Внаслідок того, що ФСП темпоральності перетинається тут із субполем потенційності ФСП модальності, можлива заміна форми теперішньо-майбутнього часу ДВ на форму складеного дієслівного присудка із значенням можливості. Але семантика їх збігається лише частково. Йдеться про диференційованість, неоднозначність речень на кшталт: *Ніяк не розв'язу задачу* та *Ніяк не можу розв'язати задачу*. Останнє речення вказує на зону актуального (або розширеного) теперішнього, а перше — на дію, що відбувається в актуальному (розширеному) теперішньому і стан, що співвідноситься із зоною майбутнього.

Яким би не було варіювання співвідношення зон — це варіювання завжди відбиває взаємні відношення теперішнього і майбутнього часу, що ґрунтується на причинно-наслідкових зв'язках. Саме такі випадки

визначаю як майбутній перфектний локалізований, або майбутній локалізований перфект. Він цілком симетричний минулому локалізованому перфекту, пор.: *Ніяк не розв'яжу задачу та Нелю Василівно, я вже розв'язав задачу* (схема 2 або 3).

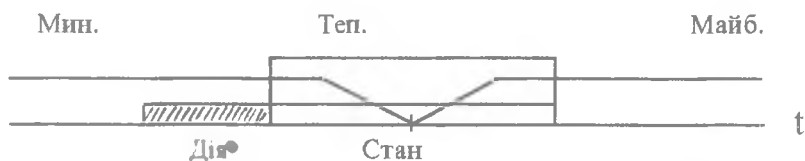

Схема 2

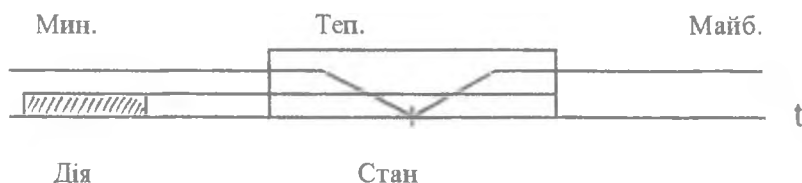

Схема 3

Термін теперішньо-майбутній час, по-перше, не відбивав би повністю перфектної природи цієї форми, по-друге, втрачається диференціація назви для семантики з назвою для форми. Доцільніше форми типу *не розв'яжу, не налюбуюсь, не прийду* йменувати теперішньо-майбутніми, розрізняючи при цьому семантику майбутнього аористичного, майбутнього перфектного тощо.

Таким чином, майбутній перфектний може бути тільки локалізованим (відносно локалізованим), його не можна замінити формою теперішнього ДВ.

Третя група висловлень типу *Кожній найдикіший своїй витівці він* (Порфир) *знайде виправдання* (О.Гончар); *В козака очі, як у вовка, об дерево голови не розбіє* (Б.Лепкий); *Там, де всесвіт я стягну, Де від болю шаленню, — Там ніяк вас не збагну, Вас ніяк не розумію* (П.Тичина); *Ледве стане біда між людьми, Забуваються радість і втіха, Та лиш зблисне надія — і ми Губим навіть спогадку про лихо* (Т.Севернюк); *А Чубенко даром рота не розтулить* (Ю.Яновський) об'єднує випадки, в яких форма теперішньо-майбутнього ДВ має значення теперішнього нелокалізованого. Практично завжди у таких висловленнях форму теперішньо-майбутнього ДВ можна замінити формою теперішнього НВ, напр.: *Кожній найдикіший своїй витівці він знаходить виправдання; В козака очі, як у вовка, об дерево голови не розбиває; А Чубенко даром рота не розтуляє*. При цьому можуть втрачатися додат-

кові модальні чи стилістичні відтінки, але темпоральне значення теперішнього не локалізованого не змінюється. Тільки в разі, коли дієслово може мати лише форму ДВ, напр., *збагнути*, заміна на форму НВ неможлива. Однак ця неможливість не семантично-синтаксична, а суто структурно-морфологічна.

Що такі форми мають значення саме теперішнього, а не майбутнього, підтверджує можливість віднесення дії як до реального майбутнього, так і до реального минулого й теперішнього. Якщо ж часовий дейксис включається в обсяг семантики форми, значить слід говорити про теперішній час.

У наведених вище прикладах подано теперішній ДВ не локалізований. Проте можливе також і значення теперішнього ДВ відносно локалізованого. Розглянемо четверту групу висловлень: *То хмарка набіжить, і бризне дощ крапистий...*, *То сонце вигляне ласкаво-променисте* (М.Рильський); *Він [ведмідь] то ступне назад, вдивляючись у числа, то знову до них підступить, протирає лапою очі, дивиться, дивиться* (О.Вишня); *Утомився вороненький [кінь]. Іде, спотикнеться* (Т.Шевченко); *Вона говорить, говорить, зупиниться, помовчить і знову починає говорити*. В даних прикладах форми теперішньо-майбутнього ДВ теж вказують на дії, що реально відбулися до моменту мовлення. Але позаяк вони обмежуються конкретним інтервалом, входячи у ширшу рамку психологічного теперішнього, то можуть бути кваліфіковані як відносно локалізовані, які розрізняються цієї миті на очах. Якщо ж характеризувати часові форми в цих реченнях під кутом зору відносного дейксису — іншої дії (а така характеристика можлива, бо в зазначених випадках обов'язково має виступати кілька дій), то форми теперішньо-майбутнього ДВ семантично визначаються як передтеперішній і післятеперішній час.

І, нарешті, п'ята група висловлень на зразок *А вас я попрошу залишитись* вк.почас вторинну перформативну функцію майбутнього ДВ, тому що перформативи у принципі можливі лише у теперішньому часі.

Таким чином, форма теперішньо-майбутнього ДВ може позначати:

- 1) майбутній аористичний;
- 2) майбутній перфектний;
- 3) теперішній не локалізований;
- 4) теперішній відносно локалізований (передтеперішній і післятеперішній);
- 5) майбутній транспонований.

З цього випливає, що у сучасній українській мові поруч із минулим перфектним наявний і майбутній перфектний час. Отже, може йтися про окреме субполє перфектності в межах ФСП аспектуальності, що характеризується причинно-наслідковими відношеннями між дією, яка знаходиться в одній часовій зоні, та станом, що знаходиться в іншій, суміжній

часовій зоні. Майбутній перфект слід диференціювати від майбутнього аористичного та теперішнього доконаного.

1. Аскин Я.Ф. Проблема времени: Ее философское истолкование.-М.,1966.
2. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола (значение и употребление).-М.,1971.
3. Бондарко А.В. Система глагольных времён в современном русском языке// Вопросы языкознания.-1962.-№3.-С.27-37.
4. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове).-М.,1972.
5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті.-К.,1988.
6. Ермоленко С.С. Образные средства морфологии.-К.,1987.
7. Кржижкова Е. Некоторые проблемы изучения категории времени в современном русском языке//Вопросы языкознания.-1962.-№3.-С.17-26.
8. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія.-К.,1983.
9. Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии.-Л.,1984.
10. Плющ М.Я. Частини мови//Сучасна українська літературна мова.-К.,1994.
11. Прокопович Е.Н. Глагол в предложении: Семантика и стилистика видовременных форм.-М.,1982.
12. Русанівський В.М. Дієслово//Сучасна українська літературна мова: Морфологія.-К.,1969.-С.296-429.
13. Русская грамматика: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология.-М.,1982.-Т.1.

Г.П.Півторак

Актуальні проблеми східнослов'янської писемності XI-XIII ст.

За більше, ніж столітній період існування історичного мовознавства основне завдання істориків мови не змінилося: це – всебічне дослідження писемних пам'яток різних епох і на цій науковій базі відтворення історії мови свого чи інших народів як однієї з найважливіших ознак кожної нації. Проте досягнення східнослов'янського, і особливо українського та білоруського, історичного мовознавства далеко не сумірні з наявною надзвичайно багатою джерелознавчою базою писемних джерел, яка обчислюється кількома тисячами томів дуже цікавих пам'яток різних жанрів і різних історичних часів. Ця скромність результатів пояснюється багатьма причинами, серед яких і суспільна байдужість до історичних досліджень при комуністичному режимі, коли офіційні ідеологи рекомендували спрямовувати усі сили на побудову "світлого майбутнього" і не заохочували до "порпання в історичному мотлоху", і нестача у зв'язку з цим висококваліфікованих кадрів, котрі в деяких галузях науки про минуле майже зникли